

Ressenyes bibliogràfiques

✎ ESPADALER, Anton Maria (ed.), 2018: Ramon Vidal de Besalú, *Obra completa*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona (Filologia UB), 2018, 492 p.

Ramon Vidal de Besalú és un dels autors de narrativa en vers en llengua occitana més antics de qui es té notícia, amb obres que daten, molt probablement, de l'inici del segle XIII. Malgrat la seva anomenada, la seva figura —i, per extensió, les seves obres— segueix presentant força incerteses. Esbrinar-les ens ajudaria a entendre millor un dels gèneres més importants de la cultura catalana medieval, perjudicat per la constant comparació que se'n fa amb l'extensíssim corpus de lírica cortesa. Pesa en aquesta valoració la cura amb què van ser compilats molts dels cançoners lírics i la fama de molts trobadors, que contrasta amb el nombre més reduït —però en cap cas menyspreable— de peces conservades en vers narratiu, la majoria de les quals ens han arribat de manera fragmentària, i amb l'anonimat de molts dels seus creadors. És per això que l'estudi monogràfic d'un dels pocs autors de qui sí que coneixem el nom, fonamental en el període primerenc i amb una influència encara per explorar en profunditat, és una excel·lent notícia.

En aquest volum, Anton Maria Espadaler ens acosta l'obra de Ramon Vidal, tot reunint tant les *novas* com les peces líriques i les *Razos de Trobar*

—o *Regles d'En Ramon Vidal*—, un compendi de normes gramaticals per a l'elaboració de composicions trobadoresques. L'edició inclou el text original —sempre a partir de les edicions principals, analitzades i contrastades prèviament, però sense transcriure'n els manuscrits— i una traducció catalana en prosa. El llibre, dividit en tres apartats (narrativa, poesia i *Razos*), conté també una introducció que recull les poques dades biogràfiques que consten de l'autor i el seu context històric, entre els regnats d'Alfons I el Trobador i Pere I el Catòlic, i, en darrer terme, una bibliografia força extensa. Cadascuna de les seves noves rimades («Abrils issia», «So fo e-l temps» i *Castia gilos*) ve precedida per un assaig, sovint escrit sobre la base d'un article provinent de la llarga trajectòria de medievalista d'Espadaler. Finalment, un aplec molt complet de notes proporciona aclariments, fonts i altres comentaris rellevants.

A «El món d'ahir, segons Ramon Vidal» s'examinen les preocupacions sobre la cortesia que un joglaret comparteix amb el trobador Ramon Vidal a «Abrils issia», juntament amb la possible datació, els motius de la crisi i les causes de la davallada de l'univers cortès, la formació de l'ofici de joglar, la pèrdua de la generositat per part dels senyors, les angúnies per trobar un públic adequat o la presència d'algunes dames, de les quals no en tenim notícies —a diferència dels homes, que són tots identificables. Segons Espadaler, el

poema és una queixa, un retret pel fet que l'ambient eclesiàstic ha desplaçat el món laic, en què la cort i la vida noble eren el nucli del saber cortès, basat en l'amor i en l'ideal de paratge (el *pretz* i el *valor*) —un temps que, segons diferents estudiosos, fluctua entre finals del segle XII i principis del segle XIII. La tensió política i la crisi econòmica durant el regnat de Pere el Catòlic tampoc no devien afavorir la mena de societat que anhela el joglaret a l'obra, malgrat que Saverio Guida i Stefano Asperti afirmen que Pere va mantenir el tarannà cultural del seu pare, Alfons el Trobador. No obstant això, Espadaler considera que la intenció de Ramon Vidal és avivar un temps esplendorós i alhora idealitzat, anterior, segurament més proper al de Ramon Berenguer IV. Ho demostra el fet que el joglaret recita gèneres i autors que «constituïen el fenomen de renovació més impactant de la literatura occitana» (38), és a dir, no té un repertori nostàlgic ni pretén cantar l'enyor d'una època passada, sinó que busca l'actualització d'una manera molt particular de viure.

So fo e-l temps, peça en què dues dames debaten —amb una barreja d'estils entre la *tenso* i la *canço*— a quina pertany la fidelitat d'un cavaller, és introduïda per «L'obediència deguda», que repassa alguns dels valors més importants de la cortesia, com la mercè i la fidelitat, especialment per part de les dames. Quant a la datació, Espadaler suggereix que l'obra ha de situar-se abans de 1209. A més a més, assenyala que l'essència del poema rau tant en la profunditat psicològica com en l'ètica lligada al compromís de la sentència final, malgrat la caracterització com a peça mancada d'acció que n'havien fet molts estudiosos. El problema és, doncs, a qui pertoca la devoció de l'enamorat, que després de set anys de compromís (la *long'atenda*) exigeix a la seva dama una recompensa de caire sexual, motiu pel qual és rebutjat. Una segona donzella decideix acollir-lo, però la dama ho descobreix i reclama el retorn del cavaller. Es crea així un conflicte d'interessos que haurà de jutjar Hug de Mataplana. El rerefons de l'obra és, alhora, jurídic, i permet resoldre el desconhort del cavaller. Amb el dictamen d'Hug de Mataplana es demostra, almenys en la ficció, que «l'univers cortès és capaç de superar sense descompondre's i sense fractures irreparables les seves crisis» (194). Parlem, per tant, en termes

de *dret d'amor* i de *servei amorós*, d'un amor que és obediència, la qual és un pilar fonamental del *fin'amors*. D'altra banda, la discussió és farcida de fragments de trobadors, que a més de servir com arguments d'autoritat creen un clima literari que evoca la tradició «d'un corpus doctrinal útil i dúctil, al qual es pot recórrer amb profit, rememora les circumstàncies, biogràfiques i culturals, del poema portat a collació» (196). En definitiva, doncs, el text pot considerar-se didàctic i doctrinal, però és també un repàs de la vida i l'obra dels trobadors que s'hi esmenten.

Finalment, «L'amonestament als gelosos» encapçala el *Castia gilos*, en què es narra com Alfons de Barbastre és enganyat per la seva esposa Elvira amb el vassall Bascol de Cotanda, com a venjança per haver desconfiat d'ella sense motiu. En aquest cas, Espadaler examina dos dels aspectes més controvertits del text: la datació —força incerta, però posterior a 1170— i els dubtes sobre l'autoria. Un dels motius que han contribuït a qüestionar-ne l'atribució és la distància estilística amb les dues narracions anteriors: «per raons d'estil i moralitat, [...] Field acaba proposant un nou autor per a la *nova* que l'únic manuscrit que la transmet atribueix a Ramon Vidal. Al seu parer, Raimon de Miraval fora el millor candidat [...]» (303). De fet, la proposta de Francesco Da Barberino sobre una novella perduda d'aquest trobador. Espadaler conclou que «potser Ramon Vidal, a qui s'ha discutit sovint la paternitat del *Castia gilos*, no és l'autor del poema, però em sembla que Raimon de Miraval no és precisament el candidat més idoni» i que «ara com ara no hi ha cap motiu sòlid que pugui induir a posar en dubte el que afirma l'únic testimoni que ha transmès el poema» (306), una opinió compartida per Tavani. L'editor, a més a més, procura estudiar en quins punts s'acosta i s'allunya la peça respecte d'altres textos i gèneres. Malgrat que el *Castia gilos* té trets en comú amb els *fabliaux*, sobretot pel que fa al tema, Espadaler no troba apropiat limitar-ne l'abast, especialment complex, a aquest gènere, ja que cal tenir en compte que, alhora, s'hi sumen elements de la *tenso*, l'*alba*, el *partiment* i la *canço*.

L'anàlisi de cadascuna de les narracions en vers de Ramon Vidal posa en relleu, doncs, l'extraordinària varietat i ductilitat d'aquest gènere,

ja en l'època inicial, i la importància de tenir en compte els diversos models que hi conflueixen, sense voler reduir el resultat a una mera hibridació. Il·lustra també l'estreta imbricació entre les noves rimades i la lírica dels trobadors, dos filons literaris que cal estudiar en paral·lel i no en competició, com dues manifestacions cabdals de la cultura trobadoresca. Des d'aquest punt de vista són summament interessants les obres que completen el volum, ja que demostren els diversos registres que un autor de noves rimades podia conrear: a la narrativa, se suma la lírica i un tractat teòric, la seva obra més reconeguda. Les *Razos de trobar* venen precedides d'una introducció titulada «Una gramàtica per gaudir del cant», i la darrera secció recull tres peces líriques d'atribució dubtosa («Belh m'e», «Entre-l taur e-l doble signe» i «Plazens plasers»). Les dues primeres figuren com a obres de Ramon Vidal al gran cançoner llenguadocià C i el darrer poema, transmès pel manuscrit 239 de la Biblioteca de Catalunya, apareix al final de les *Razos*. Segons Espadaler, «algú [...] va aprofitar l'espai en blanc deixat entre el text de Ramon Vidal i l'inici del següent [...] per col·locar-hi el poema» (457).

En definitiva, Espadaler ens ajuda a accedir, gràcies a la seva traducció al català modern, a l'obra de Ramon Vidal de Besalú en tot el ventall de gèneres que la componen. Gràcies a aquest corpus, podem fer-nos una idea de la formació d'un autor de noves rimades i de la unitat, l'abast i la diversitat de la cultura trobadoresca. L'estudi ajuda a comprendre millor la participació catalana en la producció i la recepció de la literatura en llengua d'oc, en la qual l'autor representa una baula importantíssima i un pioner del conreu de la narrativa i la tractadística. «Abrils issia» o *Castia gilos*, per exemple, van esdevenir fonts d'inspiració per a d'altres compositors catalans i occitans de noves rimades, com Cerverí de Girona o Peire de Corbian. Precisament la influència de Ramon Vidal, contemporània i posterior, és un aspecte que caldria continuar estudiant: els assaigs introductoris i les riques anotacions d'aquest volum constitueixen excel·lents estímuls.

Finalment, doncs, Anton Maria Espadaler proporciona una imatge coherent i matisada del polifacètic Ramon Vidal, tot reunint les darreres troballes i discutint les controvèrsies a l'en-

torn d'aquesta figura i les seves obres. Gràcies a l'abast d'aquesta nova perspectiva d'un autor cabdal, potser podrem entendre millor el perfil dels autors anònims de noves rimades, i tot plegat ens ha d'ajudar a repensar la narrativa en vers com una peça essencial de la cultura trobadoresca del segle XIII, indispensable per estudiar la seva reinterpretació i difusió posterior.

Laura Gallegos Ambel

✚ BELTRAN PEPIÓ, Vicenç; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs; CAPDEVILA ARRIZABALAGA, Irene (eds.), 2018: *Ramon Llull, els trobadors i la cultura del segle XIII*, Florència, SISMELE–Edizioni del Galluzzo (Corpus des Troubadours, 7; Études, 5), XII + 272 p.

Aquest volum, publicat en el marc del projecte *Corpus des Troubadours* de l'Institut d'Estudis Catalans amb motiu de la commemoració del setè centenari de la mort de Ramon Llull, aplega vuit treballs que, des de perspectives diverses, proposen una contextualització de la figura i l'obra del pensador mallorquí en el panorama cultural i literari occitanocatalà del segle XIII. Les contribucions, a càrrec de diferents especialistes, han estat organitzades en tres seccions temàtiques: «La Mallorca de Ramon Llull», «Ramon Llull i Occitània», «Els trobadors i la literatura occitana».

La primera part consta d'un treball de l'historiador Antoni Riera i Melis que presenta el marc històric de la Mallorca en la qual va néixer i es va formar Llull. Partint d'aportacions bibliogràfiques i arqueològiques diverses, l'autor ofereix una síntesi de l'empresa militar que va culminar amb la conquesta cristiana de Mallorca i explica les principals transformacions demogràfiques, econòmiques, socials i polítiques que es van produir a l'illa com a conseqüència del repartiment del territori, de la repoblació cristiana i de la integració de Mallorca a la corona catalanoaragonesa.

La segona part del volum està formada per quatre treballs que estudien diferents aspectes de la producció lulliana i de la seva relació amb la tradició occitana. Miriam Cabré i Francesc Tous firmen conjuntament el primer capítol d'aquesta part, titulat «Els proverbis rimats de Ramon Llull i la poesia gnòmica occitanocatalana». Amb l'objectiu de dibuixar el context que propicià la producció proverbial rimada de Llull i d'alguns contemporanis seus, els autors presenten, en primer lloc, les principals tendències que marquen l'evolució de la literatura trobadoresca en vers a la Corona d'Aragó i descriuen les relacions que presenten les col·leccions d'amonestaments produïdes en àmbit occitanocatalà entre els segles XIII i XIV amb la tradició sapiencial bíblica i clàssica (Salomó, Cató, Sèneca). A continuació, analitzen cinc col·leccions en vers: els *Verses proverbials* de

Cerverí de Girona; el *Libret de bos enenhamens* i el *Gardacors de mal* de Ramon de Cornet; els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament* de Ramon Llull. L'atenció a les estratègies de presentació dels reculls, l'estructura, els recursos i els motius o temes que presenten permet observar els trets comuns i les singularitats d'aquestes col·leccions. Aquesta contribució mostra clarament que la producció gnòmica lulliana no es pot estudiar i valorar sense tenir en compte la tradició proverbial i de poesia didàctica coetània.

Josep E. Rubio, a l'article «Ramon Llull front a la joglaria: de la crítica moral a l'aprofitament estratègic», ressegueix les principals línies que expliquen la crítica de l'ofici dels joglars i la reforma defensada per Llull en diverses obres. L'autor se centra en el capítol 118 del *Llibre de contemplació* dedicat als joglars, que descriu tenint en compte la doctrina lulliana de les intencions, l'analogia entre la realitat visible i l'espiritual que basteix les distincions dedicades a les sensualitats, i l'anomenat «pecat de la llengua» (*adulatio*). També analitza com es vehiculen aquests elements en la crítica de la joglaria que forma part d'episodis narratius (capítol 48 del *Romanç d'Evast e Blaqueria* i capítol 157 del *Llibre de meravelles*) i els posa en relació amb algunes veus coetànies que critiquen el pecat d'adulació. Per últim, Rubio analitza la repartició de papers que proposa Ramon al final del *Desconhort* —quan assenyala que sigui l'ermità qui actuï com un joglar a la cort papal— i observa que respon a un aprofitament de tres oficis (mestres, joglars i missioners) que requereixen estratègies comunicatives diferents.

Simone Sari, que signa el capítol «La poesia come espressione letteraria lulliana», també dedica una secció al tractament lullian de la joglaria i de l'art dels trobadors. En aquest cas, però, el tema és pres com a punt de partida per explicar com Llull aprofita i transforma la tradició poètica del seu temps. Sari se centra en l'estudi de la producció rimada lulliana: en primer lloc, presenta les obres escrites en noves rimades, en destaca els principals trets formals i subratlla les relacions que presenten amb altres obres de la tradició; en segon lloc, presenta les obres escrites en altres formes mètriques, en les quals remarca, a més de les connexions formals amb altres textos

poètics occitans, l'ús de recursos com el cant, la presència de diferents veus o l'emergència del jo, que l'autor explica en relació amb les estratègies de promoció i difusió del missatge lullian.

El treball de Joan Santanach, titulat «La circulació de la *Doctrina pueril* a Occitània: de nou sobre l'aportació de Ramon Llull a la literatura en llengua d'oc», analitza la difusió de textos lullians en llengua i en terres occitanes. L'autor se centra, sobretot, a estudiar dos volums miscel·lanis occitans del segle XV que inclouen passatges de la *Doctrina pueril* copiats entremig de fragments de la *Legenda aurea*, la *Somme le roi* i altres preceptes cristians. Santanach reconstrueix detalladament l'organització d'aquests materials en tots dos reculls, subratlla el grau d'intervenció dels compiladors i el tipus d'innovacions que presenten els textos i assenyala els possibles contextos de producció i l'ús d'aquests volums entre comunitats de laics amb interessos espirituals. L'article posa de manifest que l'estudi textual dels manuscrits pot ajudar a reconstruir els seus espais de producció i circulació i, en aquest sentit, mostra que la *Doctrina pueril* circulava, també, fora dels canals de difusió habituals de la producció lulliana.

La tercera part del volum consta de tres treballs que se centren en diferents corrents de la literatura occitana del segle XIII: l'enciclopedisme, la poesia religiosa i el discurs moral de la poesia dels trobadors. Irene Capdevila Arrizabalaga, a l'article «L'enciclopedisme a Occitània en temps de Ramon Llull», estudia l'evolució del gènere enciclopèdic en la literatura medieval occitana. Partint dels trets definits per Bernard Ribémont com a característics de l'enciclopedisme, l'autora se centra en l'anàlisi de quatre textos: el tractat *De quatre vertutz principals* de Daude de Pradas —testimoni del caràcter paraenciclopèdic de la poesia trobadoresca—, el *Tesaur* de Peire de Corbiac, el *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud i l'*Elucidari de las proprietatz de totes res naturals*. Les taules que s'adjunten al final de l'article (177–191) completen la informació sobre l'estructura i l'organització temàtica d'aquestes obres.

El treball de Barbara Spaggiari, «La poesia religiosa anonima, qualche decennio dopo», completa i actualitza alguns aspectes de l'article fonamental de l'autora sobre la poesia religiosa anònima catalana o occitana (1977). Després de

descriure els trets principals del poema del corpus, l'autora centra sobretot l'atenció en qüestions textuais, encara que també subratlla alguns aspectes interessants sobre formes i motius trobadorescos presents en algunes peces del corpus i sobre el desenvolupament del *planctus Mariæ*. Proposa una nova edició de dos textos: d'una banda, del goig «Verge, alegria», copiat al ms. 486 de la Biblioteca de Catalunya; de l'altra, del poema «Aujhat, baros, que passat per la via», conservat en cinc testimonis. La transmissió d'aquest text permet resseguir una estratificació de la tradició en dues versions i posa de manifest l'evolució del *planctus* primitiu cap a la *compassio Mariæ*.

Finalment, Sergio Vatteroni, a l'article «Osservazioni sul discorso morale nei trovatori», planteja la necessitat d'estudiar la poesia de caràcter moral i satíric des del punt de vista de la modalitat discursiva i no dels gèneres poètics. L'autor ilustra aquesta perspectiva d'estudi a partir d'alguns poemes de Peire Cardenal, en què el discurs moral està relacionat amb la finalitat didàctica de la maledicència i amb la imatge del trobador com a mestre. Vatteroni se centra, sobretot, en l'última estrofa del poema «Predicator»: en primer lloc, contextualitza la represa d'un *gap* de Marcabré i analitza la relació entre discurs moral i discurs amorós en diversos poemes; en segon lloc, valora l'ús del terme *sermon* per identificar el text, freqüent entre alguns trobadors (al costat de termes com *predicar*, *reprendre*, *encolpar*, *castiar*) per remarcar el valor moral del seu discurs. L'estudi planteja una línia de recerca interessant pel que fa a l'anàlisi del discurs de la poesia trobadoresca, sobretot des del punt de vista de la presència de trets propis del registre moral en el discurs amorós.

El volum es tanca amb el llistat de bibliografia citada als diversos treballs i amb una selecció d'imatges d'alguns manuscrits conservats a la Biblioteca de Catalunya que contenen obres lullianes o poesies dels trobadors: un recull de poemes lullians del segle XIV (ms. 2017), manuscrits miscel·lanis que contenen la *Doctrina pueril* (mss. 700 i 3187) o el *Llibre de l'orde de cavalleria* (ms. 12), el manuscrit del segle XV que copia els dos primers llibres del *Llibre de contemplació* (ms. 2007), el cançoner Sg (ms. 146) i el cançoner *Vega-Aguiló* (ms. 7-8). És una llàstima, però, que aques-

tes imatges no es contextualitzin o s'expliquin, ja que això facilitaria als lectors que no estan familiaritzats amb aquests manuscrits d'identificar-los i relacionar-los amb els aspectes tractats al llibre.

En resum, el conjunt de contribucions que aplega aquest volum aporta plantejaments i resultats nous en l'estudi de la literatura doctrinal, moral i religiosa dels segles XIII i XIV, sobretot pel que fa a la consideració dels models literaris i culturals i al tractament que pot fer-ne un determinat autor en funció dels seus objectius i dels possibles destinataris. Especialment en el cas dels treballs dedicats a la producció de Ramon Llull, es posa de manifest la importància de continuar estudiant l'obra lulliana en relació amb l'evolució de les tradicions didàctiques i poètiques del seu temps. En definitiva, doncs, aquest llibre recull perspectives d'estudi que sens dubte cal tenir en compte de cara a treballs futurs, tant de l'obra lulliana com de la literatura enciclopèdica, religiosa i moral produïda en llengua occitana.

Anna Fernàndez-Clot

✚ COURCELLES, Dominique de (ed.), 2018: *Les formes laïques de la philosophie. Raymond Lulle dans l'histoire de la philosophie médiévale*, Tournhout, Brepols (Instrumenta Patristica et Mediævalia, 81), 256 p.

El volum recull alguns dels estudis presentats al col·loqui «À partir de Raymond Lulle: la philosophie des laïcs et l'hybridation des savoirs», que es va celebrar a París el maig del 2016, en ocasió de l'Any Llull. Les aportacions es distribueixen en tres eixos: 1) Noves formes místiques i polítiques; 2) Ramon Llull a París entre filosofia i teologia; 3) Contrapunts i desenvolupaments lullians d'una filosofia per als laics.

El primer itinerari està encapçalat per un estudi introductori de Dominique de Courcelles, «L'Art lullien, la dernière révélation divine?» (13–40), en el qual l'organitzadora del col·loqui parisenc exposa l'Art lulliana a partir de la il·luminació de Randa, interpretada com a escena arquetípica, i la comparació amb la de sant Francesc. La realització d'aquesta revelació a través del «millor llibre del món» es posa en relació amb la idea de *liber* de sant Bonaventura: l'home necessita un mediador per tornar al seu Creador, i aquesta mediació es realitza a través del Fill, que és el *liber sapientiæ*. La divulgació de l'Art en tots els sectors també es du a terme a través del multilingüisme característic de la producció lulliana, i la condició laical de mestre Ramon justifica el seu interès per l'ús del català i de l'àrab. Aquí l'autora fa un excurs sobre els *Cent noms de Déu* que conté algunes imprecisions. La data de redacció de l'obra no pot ser el 1288 (31), ja que aquesta obra pertany a l'Art ternària, com ja havia indicat R. D. Hughes¹ i com confirmen els treballs recents de qui signa aquesta ressenya, en els quals es pot trobar també informació sobre la «doxologia lulliana» que s'ha de recitar després de cada salm/capítol de l'obra. La competència que els *Cent noms* lullians estableixen amb l'Alcorà, que és el fulcre d'aquest apartat, va ser analitzat per Óscar de la Cruz,² el qual explica molt bé les raons que

1. R. D. Hughes, «Deification/Hominification and the Doctrine of Intentions: Internal Christological Evidence for Re-dating *Cent noms de Déu*», *Studia Lulliana*, 41, 2001, 111–115.

2. Ó. de la Cruz, «El op. 38 *Cent noms de Déu* de Ramon Llull como poesía anticoránica», *Revue des sciences religieuses*, 90.4, 2016, 491–516.

van empènyer Llull a utilitzar aquesta forma tan estranya per als cànons europeus. En les conclusions l'autora continua la seva comparació entre el *livre Fils* de sant Bonaventura i el llibre revelat (o sigui l'Art) de Llull. Ambdós van ser menyspreats i ambdós tenen poder salvífic per a la humanitat pecadora. El següent article, «La signification artistique de la mystique lullienne» (41–64), a càrrec d'Amador Vega, és la traducció al francès de la ponència presentada al Congrés d'Obertura de l'Any Llull, celebrat a Palma el 2015. L'article s'ocupa del *Liber de raptu*, obreta mística que descriu d'una forma molt sintètica els diferents estats contemplatius que l'ànima travessa per arribar a la contemplació divina. Després d'analitzar-ne alguns punts l'autor intenta situar la mística lulliana en el seu context i també observar quina és la seva influència en «mítics» més tardans (prenent aquesta etiqueta en un sentit ampli). Vega se centra especialment en l'obra de Salvador Dalí, que va ser influït per la mística de Llull i per la de Sant Joan de la Creu. L'últim article d'aquesta primera secció, «El pueblo cristiano, “atormentado por preladados y señores”. Notas sobre Raimundo Lulio y la política» (65–102), a càrrec de Fernando Domínguez Reboiras, s'ocupa de la relació de Llull amb la política. A partir de l'interès que el mestre mallorquí manifesta per demostrar que l'Art també es pot aplicar a la ciència del dret, sobre la qual confessa que no en sabia gaire, es pot argumentar que l'intent lullian de reformar la jurisprudència és una eina per facilitar l'ofici de governar. Des d'aquesta perspectiva es poden examinar les seves idees sobre la política, resumides per l'autor de manera molt clara: «la política es la moral aplicada a la sociedad» (71). La política ha d'ocupar-se tant de la bona gestió de la *res publica* com del benestar de cada individu; per tant, el seu abast hauria de ser universal i la seva administració no hauria de ser condicionada pels interessos dels mals gestors. L'autor posa en evidència que l'experiència política lulliana depèn de la realitat política de la Mallorca medieval on es va formar, la qual era molt diferent de la que coneixien altres autors interessats pel tema però d'orígens diversos. A més, Llull es va adonar de seguida que l'èxit del seu projecte requeria el suport dels més poderosos (papes, reis i institucions), i les queixes que trobem sovint als seus textos sobre la corrupció

i la mala gestió política són el fruit de la decepció de Ramon per la mala acollida que va tenir la seva Art, revelada per Déu. Malgrat el xoc amb la realitat, les figures del príncep, del rei o de l'emperador (que Llull emprà de forma equivalent) són fonamentals per la bona gestió de la societat, i per això cal que hagin estat educats amb els *specula principum*. La literatura lulliana es pot llegir amb aquesta clau: orientar tota la cristiandat per tal que torni a la seva primera intenció. Si bé el mestre mallorquí anhelava un monarca universal per a la cristiandat, el seu pragmatisme l'aconsellava d'acceptar i modificar les seves conviccions en relació amb la situació històrica contemporània i, doncs, d'adoptar el principi del *rex imperator in regno suo* (91), base del naixement dels estats moderns, i de renunciar a la unitat política que desitjava. Finalment, l'autor demostra que les idees polítiques de Llull no es poden desvincular de la seva visió antropològica, ja que els homes formen una unitat universal al centre de la creació. Aquesta unitat és trencada per les diferències religioses, que segons la visió unitària de l'home que proposa Llull, provoquen guerres civils al si de la humanitat (que seria la nació) (101). L'acord entre els doctors de la llei *esgarriada* i els de la llei cristiana, a través d'un diàleg pacífic, portaria a la desitjada *pax* universal.

La segona part del volum, dedicada a la primera estada parisenca de mestre Ramon, s'obre amb una detallada anàlisi de la seva activitat per la promoció de l'Art en els cercles universitaris de la capital francesa a càrrec de Josep Enric Rubio, «La présentation de l'Art lullien en milieu universitaire: Paris 1289» (105–121). L'autor reconstrueix els objectius lullians de demostrar la universalitat del seu nou sistema epistemològic a través de la lectura d'alguns passatges de la *Introductoria Artis demonstrativæ*. En particular es concentra en una demostració del primer motor immòbil extreta de la *Summa contra gentiles* (I, 13) de sant Tomás, que Llull esmenta de manera literal sense indicar la font, tal com fa habitualment amb les *auctoritates*, i que resol a partir de l'Art. El fet que Llull presenti a la universitat parisenca una solució alternativa a la del dominicà es pot posar en relació tant amb la necessitat de demostrar la validesa de l'Art lulliana al públic universitari com també amb la concepció alternativa que

Llull donava a l'apologètica en contraposició a la dels dominicans. L'estudi següent, «L'intérêt des maîtres parisiens du XIIIe siècle pour les textes non universitaires, latins ou vernaculaires» (123–138), de Jacques Verger, ens condueix a l'interior de la universitat de París per matisar la imatge monolítica que tenim d'aquesta institució —isolada de la societat que l'envoltava, enrigidida en la pràctica del *curriculum studiorum*, i amb un ús gairebé exclusiu del llatí com a llengua de comunicació— durant el període en el qual hi va estar Llull. Una part de la producció homilètica parisenca, en bona mesura produïda per clergues que havien estudiat a la universitat, es degué escriure en vulgar encara que no en tinguem traces. També una part de la producció literària de la capital depenia del *milieu* universitari, en contraposició a la producció lligada a la cort. Finalment l'autor apunta que la Sorbona en què Llull va exposar la seva Art ja estava disposada a escoltar propostes que vinguessin de fora del món universitari, i que també hi circulaven obres que no formaven part del seu rígid *curriculum*, per la qual cosa és coherent que els mestres parisencs poguessin aprovar la proposta de mestre Ramon. En l'últim article d'aquesta secció, «Notule sur Jean Gerson, critique de Raymond Lulle» (139–157), Ruedi Imbach resumeix la història del lullisme parisenca fins al canceller Jean Gerson, en la qual destaca l'activitat de Thomas Le Myésier i la circulació de les obres d'Eimeric a París. Finalment explica que la interdicció imposada per Gerson no es basa tant en la novetat del llenguatge emprat per Llull sinó més bé en l'obsessió de Gerson contra la vana curiositat intel·lectual que l'Art lulliana despertava, una qüestió que ja sortia en els escrits polèmics de l'inquisidor gironí.

L'últim bloc d'aquest volum s'obre amb un resum de la vida i de les obres d'Arnau de Vilanova i de les diferències i similituds amb Llull: «Arnau de Vilanova, *magister medicinae*, théologien laïc et prophète : à la rencontre de Raymond Lulle» (161–183), de Dominique de Courcelles,. Encara que tots dos fossin laics amb pretensions teològiques, Arnau, com a *magister medicinae*, tenia una posició social més reconeguda que la de Llull. Els dos s'interessen per la salvació de la humanitat pecadora i dels que la governen, però en el valencià preval una visió escatològica i pro-

fètica que falta en el mallorquí. Fins i tot pel que fa als seus respectius projectes de croada, que tenen molts punts en comú, cal posar en relleu que per a Llull l'acció és més important que la «temptació mil·lenarista» esperada pels espirituals i per Arnau. Finalment, tots dos concorden en què la desitjada reforma de l'Església està també en mans dels fidels més humils, i justament per això els adrecen una gran sèrie d'obres en vulgar. Per tant, encara que és probable que Arnau i Ramon s'haguessin conegut, i encara que trobessin acollida en els mateixos llocs del poder i tinguessin una visió similar de la que pot ser considerada la filosofia per als laics, l'aspecte profètic i escatològic que caracteritza Arnau de Vilanova no forma part del bagatge lullian, que prefereix la vida activa a la contemplativa a l'espera del retorn de Crist. Els dos articles que tanquen el volum s'ocupen de la difusió del lullisme a l'edat mitjana. En el primer, «La persistència del lulisme en Mallorca en la época medieval», a càrrec de Gabriel Ensenyat Pujol (185–203), es reconstrueix el lullisme mallorquí medieval: al segle XIV sembla que se'n conserven poques traces, però això es deu al fet que el material que ens ha pervingut és parcial. Tanmateix molts dels manuscrits lullians conservats d'aquest segle serien de procedència mallorquina i la *Vida de mestre Ramon* s'hauria traduït al català en aquesta centúria, cosa que demostra que hi havia a l'illa un interès per l'obra lulliana per part de beguins/beguines, laics i eremites. Més dubtoses però no rebutjables són les arrels lullianes de l'empresa missionera a Canàries i de la fundació d'hospitals a Mallorca. Encara en aquest segle neix a Mallorca el pseudolullisme alquímic i Pere el Cerimoniós demana al governador de Mallorca còpia de les aprovacions de la doctrina del mestre que es poden trobar a l'illa. Al s. XV el lullisme illenc és més visible: trobem obres lullianes als convents de les monges agustines de Pollença, dels monjos cartoixans de Valldemossa i dels carmelites de Palma. A més, amb l'arribada de l'humanisme estan connectades les activitats prolullianes del català Pere Joan Llobet a Mallorca i del mallorquí Gabriel Desclapers a Catalunya. Es recorden també dues donacions importants: la de Joan de Tagamanent per a la fundació d'un convent franciscà a Randa i la de Joan Gual y de Pacs per a la fundació d'una escola lulliana.

Ambdues precedeixen les de Beatriu del Pinós i Agnès de Pacs. L'antilullisme l'encarna la figura de l'inquisidor Guillem Caselles, que va actuar contra la càtedra de lullisme de l'Estudi General (Pere Daguí i el seu successor Bartomeu Caldentey), raó per la qual el següent catedràtic, Joan Cabaspre, va demanar un privilegi al rei Ferran el Catòlic. L'últim estudi del volum, «La presencia de Ramon Llull en la Valencia de los siglos XIV y XV a través de los inventarios de libros» (205–239) d'Antoni Ferrando, ens porta a València, de la qual va dependre el lullisme mallorquí analitzat en l'article precedent. A partir d'un recorregut pels inventaris de llibres valencians, confirma algunes de les dades proposades per Ensenyat, o sigui la difusió de les obres de mestre Ramon en els àmbits religiosos regulars i seculars i entre els laics de diferents classes socials, tant nobles com no. Tant a València com a Mallorca, el lullisme del segle XIV es troba implicat en els atacs de Nicolau Eimeric i és gràcies a la producció valenciana que el lullisme es difon a Castella. Al segle XV hi ha un silenci encara més gran, mentre que, en canvi, al s. XVI València esdevindrà el principal centre de difusió a la península del pensament de Llull.

Aquest sisè volum de la sèrie *Subsidia lulliana* conté, per tant, molt material informatiu no només sobre la filosofia lulliana, sinó també de forma més general sobre la filosofia per als laics. Dona una visió nova sobre la circulació de textos filosòfics a la baixa edat mitjana i presenta articles rigorosos que fonamenten i fan balanç d'alguns temes importants pel lullisme sobre els quals s'haurà de continuar investigant.

Simone Sari

✎ McVAUGH, Michael R. (ed.), 2018: Arnau de Vilanova, *Speculum medicine*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, 13), 448 p.

L'aparició d'un nou volum de les AVOMO sempre és un motiu d'alegria per a la comunitat científica. L'experiència ens fa pressuposar (aquest és el setzè volum que es publica, des del 1975) que hi trobarem una edició crítica del text llatí, fiable i llegible, i una introducció (en català i en anglès) que ens explicarà les característiques més rellevants de l'obra arnaldiana, convenientment contextualitzades perquè en puguem copsar la rellevància històrica.

El nou volum, preparat per Michael R. McVaugh, aconsegueix les dues expectatives amb escreix. Comencem pel text. El text editat sorgeix a partir de l'estudi dels vint-i-tres manuscrits que han conservat l'obra (sencera o parcial): vuit del segle XIV, tretze del XV i dos a cavall entre el XIV i el XV. S'hi ha afegit l'edició de Lió de 1504. McVaugh els ha classificat per famílies, després de la collació d'una mostra significativa de passatges, i ha triat els tres millors per col·lacionar-los sencers. Ha consultat dos manuscrits més i el text imprès per triar la millor lliçó o per corregir errors manifestos. Per facilitar-ne la lectura, l'editor ha introduït una taula amb la llista de capítols que permet orientar-se per l'obra d'Arnau.

Continuem pel context. En la primera part de la introducció, McVaugh situa l'obra més ambiciosa d'Arnau en un temps i una geografia concrets: argumenta la hipòtesi (molt creïble) que va ser escrita probablement entre els anys 1306 i 1308 a Montpeller. Arnau redacta aquesta obra llarga i ben organitzada en un context intel·lectual de serenor (a finals de la seva vida, en un període de tranquil·litat espiritual) i en un ambient universitari (Montpeller) que li permet la consulta d'obres de referència. Com que a Montpeller hi havia actiu un altre gegant de la medicina escolàstica com és Bernat de Gordon, que va acabar el seu *Lilium medicine* un any abans, el 1305, i com que hi ha constància que Bernat de Gordon sembla que tirava amb bala contra Arnau en burlar-se d'aquells melancòlics que estan convençuts «que són profetes i que estan inspirats per l'Esperit

Sant, i comencen a profetitzar i a predir els esdeveniments futurs, sigui de l'estat del món, sigui de l'Anticrist» (29), com que Bernat i Arnau devien rivalitzar, doncs, McVaugh elabora l'atractiva hipòtesi que Arnau va escriure l'*Speculum medicine* com a resposta al *Lilium medicine*, «per tal de demostrar que la teoria mèdica havia de precedir la pràctica —i com a prova que Arnau també en sabia, d'escriure llibres tan llargs com el de Bernat» (30). La idea és prou suggestiva, perquè ens fa imaginar un duel entre els dos metges famosos que, per això mateix i perquè compartien espai, eren també rivals.

En la segona part de la introducció, McVaugh estudia a fons el contingut de l'*Speculum medicine*, que parteix de la *Isagoge* de Joannici i dels seus comentaristes montpellerins. Hi analitza la terapèutica (el règim alimentari i les drogues), les *res naturales*, les *res non naturales* i els *complexionata*, que són la gran innovació que introdueix Arnau a la teoria galènica. Per a Arnau, els *complexionata* inclouen qualsevol cosa que pugui afectar o tocar el cos humà, excepte l'aire, que és una de les coses no naturals que Arnau ha tractat abans. McVaugh parla de la patologia, de les *res contra naturam*, dels signes de les malalties i de les fonts detectades fins avui a l'obra més llarga d'Arnau (Avicenna, sobretot), tot i reconèixer que encara hi ha molta feina a fer a l'hora d'identificar-ne moltes d'altres. Vet aquí un exemple d'honestat intel·lectual del curador del volum.

En la tercera part de la introducció, McVaugh valora els objectius que s'havia proposat Arnau amb l'escriptura de l'obra i si els va assolir o no. L'*Speculum medicine* volia ser «un mirall de la medicina acadèmica europea tal com era al començament del segle XIV» (61). Arnau hi defensa la visió instrumentalista de la medicina que ja havia argumentat al *De intentione medicorum* (c. 1290), en el sentit que l'objectiu del metge ha de ser sempre la salut del pacient, més que no pas les disquisicions filosòfiques naturals. McVaugh acaba l'apartat amb la referència a dos autors (Jordanus de Turre i Valescus de Taranta) que demostren que, al llarg del segle XIV, tot i que l'*Speculum medicine* tenia admiradors a Montpeller, sembla que el *Lilium medicine* li havia guanyat la partida. I això perquè durant el segle XIV la medicina

de Montpeller va evolucionar per centrar-se en les matèries clíniques, això és, en la descripció, la prognosi i el tractament de malalties concretes, que són el que constitueix el nucli del *Lilium*.

Antònia Carré

✚ EIXIMENIS, François, 2018: *Anges et démons*, ed. Sadurní Martí, trad. Patrick Gifreu, Perpinyà, Éditions de la Merci, 232 p.

El 1392 Francesc Eiximenis va escriure el *Llibre dels àngels* a prec de Pere d'Artès, mestre racional de Joan I. L'obra, que anava dirigida a un públic laic amb interessos pietosos, pretenia posar de moda el culte als àngels, així com també criticar els vicis contemporanis i donar a conèixer els principis de la moral cristiana, defugint les subtilitats teològiques i des d'una vessant pràctica.

El llibre ben aviat gaudí d'un gran èxit, tal com demostra el fet que s'ha conservat en múltiples còpies manuscrites, la més antiga d'agost de 1398 (Biblioteca Nacional d'Espanya, ms. 4030). L'obra també fou traduïda al castellà, al francès, al flamenc i al llatí. Per si fos poc, la influència del llibre fou de llarg abast, ja que va arribar fins a Amèrica llatina a través dels primers missioners franciscans. A més a més, durant la Guerra dels Segadors (1640–1659), fou imprès un opuscle de sis capítols per denunciar la corrupció dels governants. Es tracta, per tant, del tractat d'angelologia, escrit en vulgar, més complet i famós a l'Edat Mitjana —i encara molt més enllà—, i també de l'obra d'Eiximenis més llegida i divulgada.

Un dels llocs on triomfà més el *Llibre dels àngels* fou en els països francòfons. Malgrat que els especialistes, encara avui en dia, no s'han posat d'acord sobre l'existència d'una única traducció francesa de l'obra o bé dues, tothom coincideix en que la tradició textual francesa es divideix en dues grans famílies: la primera, que consta de vuit manuscrits (ABCDJNST), conté un prefaci apòcrif i presenta un text més uniforme; en canvi, la segona, difosa a través de dotze manuscrits (EFGHKL-MOPQRV), dos incunables (*ab*) i dues edicions (*cd*), conté el prefaci original, però el text té una dinàmica pròpia que l'allunya de l'original català.

Tenint en compte la gran fortuna del llibre tant a nivell local com internacional, Patrick Gifreu presenta al lector contemporani la traducció al francès d'una de les parts més interessants del *Llibre dels àngels*: el quart tractat, que intitula *Anges et démons*. Aquesta part fou editada el 2003 per Sadurní Martí amb el títol d'*Àngels e demonis* a Quaderns Crema i és dels pocs fragments de l'obra que, a dia d'avui, han estat publicats. Del

text complet de l'obra només en tenim la tesi doctoral inèdita de Sergi Gascón Uris, i aviat l'edició que Sadurní Martí prepara per a les OFE (Obres de Francesc Eiximenis).

Anges et démons s'inicia amb un pròleg de Sadurní Martí en què es fa un breu repàs de la biografia de Francesc Eiximenis, de la seva formació i de la difusió de les seves obres. Es parla detalladament de la controvèrsia generada entorn de la traducció francesa i s'assenyala que per poder jutjar de manera global l'existència d'una o dues traduccions, fa falta una collació completa de tots els testimonis, una feina d'envergadura que encara avui resta per fer i que és un dels fronts oberts en l'estudi de l'obra. També s'indica que caldria indagar els motius del gran èxit d'aquest llibre en terres franceses, a més de la influència que ha exercit l'obra en autors francesos dels segles xv i xvi. El pròleg es tanca amb un apartat dedicat a l'estructura i el contingut del *Llibre dels àngels* i també del quart tractat, la part editada.

Anges et démons es divideix en dues grans seccions: 1) capítols 1–26, dedicats als àngels, i 2) capítols 27–57, consagrats als dimonis. El gran problema en el qual aprofundeix Eiximenis en aquest tractat és la causa del mal en els àngels, és a dir, com un ésser creat per Déu pot ser maligne. La resposta s'ha d'anar a buscar a Sant Agustí, el qual estipulava que els àngels, tot i estar dotats d'immenses capacitats intel·lectuals, eren responsables dels seus actes després de la seva creació, ja que, com l'ésser humà, disposaven de lliure albir per poder escollir entre el bé i el mal.

En els dos capítols inicials d'*Anges et démons* es reconta que els àngels caiguts, un terç del total, varen pecar principalment d'orgull, perquè volien ser tan poderosos com Déu. També s'assegura que tenen una gran gelosia de l'ésser humà perquè aquesta criatura anirà omplint els llocs buits que ells varen deixar a la Glòria.

En els capítols 3–5 s'enumeren els diversos oficis que tenen els àngels confirmats. Alguns tenen oficis generals, com ara la contemplació i la lloança de Déu; d'altres, d'específics, que són bàsicament tres: dirigir els altres àngels, lloar particularment Déu i transmetre els designis divins a altres àngels perquè executin els manaments de l'Altíssim. També són intermediaris entre els homes i Déu.

En el capítol 6 s'afirma que, després del Judici Final, les jerarquies celestes perdran la seva raó de ser. El ministeri dels àngels cap als homes ja no serà necessari i l'ésser humà ja no serà més temptat pel diable; els dimonis aniran definitivament a la condemnaió eterna.

El tema central dels capítols 7–10 és la protecció individual dels àngels, mentre que els capítols 11–25 es dediquen més concretament a la influència de l'àngel de la guarda sobre el comportament polític i social dels éssers humans.

Pel que fa als capítols 26–30, que ja formen part del tractat dedicat als dimonis, s'hi exposa quines són les diferències naturals entre els àngels i els dimonis. La diferència més important es troba en què els dimonis tenen els mateixos dons que els àngels, però els orienten a fer el mal i a boicotejar l'obra de Déu. Tot i que el diable és savi a causa de la seva antiguitat i gràcies al seu coneixement de les Escriptures, no pot conèixer el pensament de l'home si no es manifesta exteriorment. Tampoc pot influir en el lliure albir ni fer mal a ningú tret que li sigui consentit. El dimoni conserva la raó, té una força sobrenatural sotmesa a la voluntat divina perquè no faci mal i també posseeix lliure albir, però està dominat per la mala voluntat i per les ganes de cometre diversos pecats.

En els capítols 31–34 s'enumeren els instruments que emprà el dimoni per temptar l'home: utilitza la mentida i enganya els qui visiten els endimoniats sense haver confessat els seus pecats i, sobretot, aquells que li formulen preguntes sobre el seu futur. El diable també tempta l'ésser humà observant la seva complexió i els seus vicis més arrelats. Si s'hi resisteix, el molesta fins que acaba cedint per cansament; en canvi, si supera les temptacions, llavors intenta que pequi per vanaglòria, o bé, si no peca per obra, procura que ho faci per pensament. Finalment s'aconsellen diverses maneres d'evitar les temptacions del diable, com ara recórrer a Déu, als àngels custodis, als sants o al lliure albir.

En els capítols 35–37 hi ha una crítica contra la nigromància i les arts màgiques, i es condemna l'endevinació i els pactes amb el diable. En contradicció amb aquesta crítica, però, al llarg d'aquest tractat es mencionen diverses fórmules màgiques i s'explica com fabricar amulets per conjurar el dimoni.

Els capítols 38–40 tracten dels instruments del diable per enganyar l'home: ho fa a través dels sentits i també fent-li creure que coneix el futur. El futur el reconstrueix a partir dels indicis que li ofereixen les inclinacions personals de cadascú, l'experiència que té de fa molts segles i també perquè pronostica un esdeveniment que sap que provocarà ell mateix. Algunes vegades Déu li revela el futur a través dels àngels, i d'altres, el dimoni sap què passarà a través dels somnis. Tanmateix, no pot saber res que depengui de la voluntat humana. Lligat a això, la idea principal dels capítols 41 i 42 és que el dimoni no pot emprar l'astrologia ni les arts endevinatòries per conèixer el futur i vèncer l'home, ja que el lliure albir de l'ésser humà li ho impedeix.

En els capítols 43–45 s'exposa, amb tot luxe de detalls, com es fa un exorcisme i quines paraules i oracions s'han de pronunciar. També es relata que el dimoni provoca grans tempestats i desastres naturals que posen a prova l'home, i presenta remeis i fórmules màgiques contra aquests malefics.

Quant als capítols 46–47, s'hi pot llegir, de forma condensada, el tema central d'aquesta part del llibre: els orígens de la maldat del dimoni. Malgrat aquesta malícia, els dimonis conserven algunes virtuts del seu estat original i a vegades no volen temptar dels pecats que ells troben més abominables.

Els capítols següents (48–55) descriuen les conseqüències de la desobediència dels àngels. En el capítol 49 s'explica on van anar a parar després de la caiguda: Déu els va col·locar en una regió intermèdia, calorosa i poc il·luminada, separats de la lluna i de la terra. Des d'aquest lloc baixen a la terra o a l'infern per temptar els homes i per torturar les ànimes dels condemnats. També es reuneixen en llocs agrests i en els deserts per parlar dels mals que han fet o per planificar-ne més.

En el capítol 50 es discuteix si els dimonis pateixen penes sensibles, i en els capítols 51 i 52, si es poden redimir del seu pecat original. En els dos casos la resposta és negativa. A més a més, la condemnaió dels dimonis augmenta quant més mal fan als homes i la seva naturalesa els aboca cada vegada més al mal, al contrari dels àngels.

En el capítol 53 es repeteix una mica el tema tractat al capítol 6: les diferents jerarquies entre els àngels deixaran d'existir a la fi del món i els

dimonis ja no podran temptar més; malgrat això, seguiran turmentant els condemnats. A continuació, en el capítol 54, es reconta de quina manera els dimonis turmenten els condemnats a l'infern: els ensenyen la seva cara més lletja i ferotge, els recriminen els pecats que han comès, els recorden els béns que han perdut i els proposen que abandonin tota esperança de sortir d'allí.

El capítol 55 presenta una descripció de les regions que hi ha sota la superfície terrestre i al centre de la terra: 1) els llimbs, on hi ha els sants pares morts abans de la vinguda de Jesucrist; 2) el purgatori; 3) l'habitatge dels infants morts sense el baptisme; 4) l'infern, on habiten Llucifer i els dimonis que turmenten els damnats.

El tractat acaba amb dos capítols on es comenten exemples de sants i de persones virtuoses que varen superar les temptacions del dimoni.

A part de la traducció del text al francès, acompanyada de les mateixes notes complementàries que ja es troben a l'edició catalana, *Anges et démons* conté una nota bibliogràfica, actualitzada respecte la publicació de 2003. Per a una informació bibliogràfica completa, es remet als resums bibliogràfics anuals continguts en la revista *Arxiu de Textos Catalans Antics*. El que es troba a faltar és l'apartat de resums i comentaris i els índexs de noms propis i de referències bíbliques contingudes a l'edició de Sadurní Martí, els quals haguesin estat també d'una gran utilitat per al lector francòfon.

Malgrat aquest petit inconvenient, es pot assegurar que Gifreu presenta una traducció rigorosa, acurada i bastant fidel a l'estil del text català. Sens dubte, la gran virtut que posseeix *Anges et démons* és que tornarà a posar a l'abast del públic francès una part important de l'obra més divulgada de Francesc Eiximenis i contribuirà a la internacionalització de la seva figura. De retruc, farà créixer l'interès per aprofundir en l'estudi del llibre i per intentar donar resposta als seus interrogants. Esperem que sigui el punt de partida de futures recerques.

Eva Izquierdo Molinas

✎ PUJOL, Josep (ed.), 2018: Publi Ovidi Nasó, *Heroides: traducció catalana medieval de Guillem Nicolau*, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics. Autors Medievals, 37), 577 p.

Josep Pujol culmina més de vint anys de dedicació a l'estudi de la traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi, a càrrec de Guillem Nicolau, amb la publicació de l'edició crítica de l'obra, que va precedida d'un estudi introductor i farcit de dades útils per a la comprensió de la importància cultural d'aquesta traducció. El valor del llibre rau no tant en la sobrada erudició de l'editor, a bastament mostrada a la «Introducció» i a les notes de l'edició, com en el fet que aquesta erudició està vehiculada a través del rigor metodològic històric i filològic.

Així, a la «Introducció» Pujol encercla la traducció de Nicolau amb un discurs circular que conjuga una enorme complexitat d'elements. S'aborden la importància de les *Heroides* en la tradició escolar llatina medieval, les traduccions romàniques de l'obra, Guillem Nicolau i la seva relació amb les corts reials catalanes, la gestació de la traducció catalana i la difusió que va tenir, la relació del text català amb la tradició llatina, la posterior traducció castellana, gràcies a la qual s'han conservat les glosses que hi va incorporar Nicolau, l'anàlisi de les glosses i les fonts de Nicolau per a aquestes mateixes glosses. Per últim, es presenta l'edició filològica del text, amb les descripcions dels manuscrits catalans i castellà, l'establiment d'una filiació, l'anàlisi de les variants i un darrer apartat sobre l'ús i la presència de les *Heroides* al *Tirant lo Blanc*, en la traducció de Nicolau.

El llibre s'obre amb un prefaci que emmarca la importància d'Ovidi a les lletres catalanes medievals. Com bé remarca l'autor, fins a la traducció de les *Metamorfosis* de Francesc Alegre (1494), les *Heroides* van ser l'única obra d'Ovidi que circulava íntegra en català. A partir del buidatge històric documental, al primer capítol de la «Introducció» es dibuixa el retrat intel·lectual i cultural de Guillem Nicolau i se'n ressegueixen els passos als entorns reials catalans: el moment de l'entrada a la cort de la reina Elionor de Sicília com a escriptor (1366), la progressió posterior fins a ser ordenat capellà (1370), el camí escolar com a

estudiant de dret canònic (1369–1375) i el període al servei del rei Pere III, que començà l'any de la mort de la reina Elionor (1375), durant el qual exercí de capellà alhora que de traductor com a mínim fins a 1390, dos anys abans de morir. Encara a través de les fonts documentals conegudes es descriuen els avatars que envoltaren les motivacions de la traducció de les *Heroides*. A continuació es descriu la difusió de les *Heroides* catalanes a les biblioteques reials i privades fins a la primera meitat del s. XVI. No és aquest un exercici banal, de pur lluïment de la dada menuda, ja que permet extreure conclusions a propòsit de l'impacte cultural d'aquesta traducció als diferents estaments socials i la influència que tingué en l'atmosfera literària catalana. Un cop descrita la circulació de l'obra en català s'aborda la traducció castellana i es presenta el fenomen de les glosses. El destre maneig de les dades de Pujol és d'allò més rellevant en el cas que ens ocupa, ja que d'altra manera passarien desapercibuts alguns fets importants, com ara que les glosses conservades en la versió castellana són en realitat la traducció d'unes glosses catalanes perdudes, obra del mateix Nicolau —al seu torn traducció de glosses llatines preexistents—, que el procés de traducció al castellà de les glosses és independent al procés de traducció del text o que l'autor del *Bursario*, atribuït a Juan Rodríguez del Padrón, va utilitzar la versió castellana anònima de les *Heroides*, glosses incloses, per a la seva obra, i que aquesta traducció prové de la catalana. El capítol es clou amb un seguit d'excursos —represos posteriorment als capítols pertinents— sobre la naturalesa de les glosses, les citacions de Cerverí de Girona en les glosses i la transmissió indirecta de les glosses catalanes perdudes a través del *Tirant lo Blanc*, cap al qual l'editor sempre té la mirada posada.

Els capítols segon i tercer aborden la recepció de la traducció de Nicolau en relació a la tradició llatina. En primer lloc (capítol II) es dona al lector una síntesi interpretativa i bibliogràfica del text llatí i es prenen en consideració l'autoria, la datació i les fonts ovidianes. Els dos manuscrits catalans conservats introdueixen cada poema amb un *accessus* que resumeix el mite en qüestió —i en la versió castellana s'enuncien també les *intenciones* d'Ovidi i de l'autor fictici de la carta. Per aquest motiu es contextualitza la traducció

de Nicolau en la tradició escolar llatina medieval, aspecte que s'analitza amb més profunditat al capítol III. El paper d'Ovidi a l'escola medieval és resumit i explicat a través del tractament que reberen els textos de l'autor, *per se* i a través dels aparats de glossa escolàstica. Pujol posa el focus en el comentarista Guillem d'Orléans (*fl.* 1200), autor del comentari canònic per a les *Heroides*, els *Bursarii ovidianorum*, que s'acosten molt al model que seguia Nicolau per a les seves glosses. El capítol III adquireix el caràcter de panorama bibliogràfic sobre la recepció escolar d'Ovidi, enfocat a explicar les fonts de Nicolau i la circulació de les *Heroides* llatines a la Corona d'Aragó. El capítol quart, més breu, ofereix una visió comparada de les traduccions romàniques de les *Heroides*, acompanyades dels mateixos tipus de comentaris i glosses escolàstics. Aquest enfocament permet arribar a la conclusió que les *Heroides* de Nicolau no són un producte aïllat, sinó que responen a la posició d'Ovidi en el cànon escolar medieval europeu.

Un cop emmarcada la recepció de l'obra en català, en llatí i a la resta de literatures romàniques, Pujol s'ocupa, al capítol V, de la filiació del text amb els manuscrits llatins conservats. Pujol s'enfronta, d'entrada, a dos problemes metodològics. Primer, la manca d'un cens definitiu de manuscrits llatins. Segon, la dificultat de la filiació de les famílies llatines, tant per la quantitat de testimonis (la llista més recent consta de dos-cents trenta-cinc còpies) com per la complexitat de la configuració d'un *stemma codicum* solvent. En un complex exercici filològic, Pujol desbrossa la tradició llatina que ens ha de portar al model utilitzat per Nicolau a través de la comparació dels *accessus* i les glosses. Pren novament una rellevància especial el comentari de Guillem d'Orléans, que permet restringir notablement el nombre de manuscrits a considerar. El creuament de les dades obtingudes amb uns quants exemples de la filiació del text llatí de les *Heroides* acaba de perfilar el model subjacent usat pel traductor català.

Al capítol VI, Pujol aborda plenament l'anàlisi de les glosses marginals conservades a la versió castellana. Les glosses són agrupades i comentades segons el caràcter que Pujol els atorga: informatiu —quan expliquen aspectes mitològics, onomàstics o toponímics—, de restitució del

context discursiu —quan aclareixen sobreentesos o allusions que poden haver passat per alt al lector—, retòric —quan posen de manifest el tipus d'argument dialèctic utilitzat pels amants que escriuen les cartes—, moral o psicològic —generalment de tema amorós— i gramaticals, a banda d'identificar fonts proverbials —entre les quals, Cerverí de Girona— i d'altres glosses i consideracions de caràcter general. Al capítol VII Pujol continua l'anàlisi de les glosses, aquesta vegada per determinar la relació textual amb la tradició llatina de glosses que transmeten els manuscrits identificats al capítol V com a més propers a la traducció catalana. Com al capítol V, l'exposició de les dades no es limita a una mera proposta de filiació, sinó que és aprofitada per mostrar com opera el traductor des d'un punt de vista lingüístic, amb especial atenció al fenomen de la sinonímia. Segurament aquest és un dels mèrits del llibre, que l'editor assoleix gràcies a un profund coneixement de la llengua.

Per últim, la «Introducció» es clou amb la descripció dels manuscrits i la filiació dels testimonis catalans i castellà, amb una anàlisi detallada de casos que justifica un *stemma codicum*, des del qual s'intenta determinar, novament, quin manuscrit hauria tingut a les mans Joanot Martorell quan llegia i adaptava les *Heroides* i les glosses que les acompanyen al *Tirant lo Blanc*.

L'edició crítica de l'obra ocupa el gruix del volum. Cadascuna de les vint epístoles traduïdes per Nicolau (I–XIV i XVI–XXI) està precedida del corresponent *accessus* català i seguida de les glosses castelleses. Epístola i *accessus* van acompanyats de l'aparat de variants catalanes i castelleses. L'aparat de les glosses reflecteix, per la seva banda, les variants dels manuscrits llatins més propers al que podria fer servir Nicolau. Aquest primer sistema ecdòtic està encoixinat per un segon sistema de notes erudites que treuen a collació un elevadíssim nombre de dades i informació sobre les fonts llatines i sobre aspectes lingüístics i traductològics que ajuden a situar la tasca de Nicolau en la seva justa mesura —i, inintencionadament, la de l'editor.

S'inclou en apèndix l'edició de les rúbriques del manuscrit castellà, una extensíssima bibliografia, un glossari de primeres documentacions o sentits no documentats i un índex de noms.

Amb el llibre a les mans, a Pujol hem d'agrair tres coses: que ens atansi aquesta importantíssima traducció, que ho faci amb uns materials interpretatius excel·lents i que ens forneixi d'un model d'estudi i edició que segur que farà bon servei als filòlegs i estudiosos de la literatura catalana medieval.

Albert Tomàs Monsó

✚ *Curial e Güelfa*, edició crítica de Ramon Aramon i Serra, text revisat per Joan Santanach, Amadeu-J. Soberanas i Jaume Torró, estudi i notes de Lola Badia i Jaume Torró, Barcelona, Editorial Barcino, 2018, 451 p.

Curial e Güelfa és un dels clàssics medievals més estudiats. Darrerament ha tornat a ser polèmic (abans ho havia estat per una hipòtesi sobre l'autenticitat del manuscrit) a causa d'una nova hipòtesi sobre l'autoria —la d'Enyego d'Àvalos, plantejada per Abel Soler. En aquest context, quasi un segle després de la publicació dels tres volums de l'edició crítica de Ramon Aramon i Serra, que han esdevingut referent indiscutible per a qualsevol estudi, Barcino, la mateixa editorial que va publicar l'edició de 1933, ens n'ofereix una revisió. La nova edició compleix la vella aspiració d'Amadeu Soberanas (director literari de l'editorial entre 1985 i 2005) de reeditar l'obra en un sol volum. Així doncs, tenim a les mans, en un sol volum, un text revisat i corregit que conserva les aportacions encara vigents d'Aramon i hi incorpora les aportacions rellevants dels estudis posteriors.

Aquesta nova edició crítica és resultat d'una tasca col·lectiva: la revisió del text ha estat a càrrec de Joan Santanach, Amadeu Soberanas i Jaume Torró; l'anotació actualitzada ha estat a cura de Lola Badia i Jaume Torró; ells mateixos han escrit la introducció, on resumeixen el contingut de l'obra, el procés de revisió filològica que ha dut a aquesta edició, les aportacions significatives de tots els estudis, l'anàlisi de la llengua i l'estil, les característiques del manuscrit i la llista de les principals edicions i traduccions.

La revisió del text ha permès incorporar esmenes i detallar, de manera clara i precisa, les incidències textuales que s'observen al manuscrit únic de l'obra (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 9750). La revisió minuciosa del text també ha comportat la correcció anotada a l'aparat crític dels passatges desfigurats del manuscrit i alguns canvis en la puntuació.

L'estudi introductori, que segueix la «Notícia preliminar» d'Aramon, fa un extens repàs als «Més de cent anys d'estudis sobre *Curial e Güelfa*»: detalla totes les hipòtesis sobre l'autoria, que es consideren mancades de proves concloents i definitives, tot i que destaca com a més sòlida la

proposta de Ferrer Mallol (2011) que, basant-se en fonts inèdites, advoca per Lluís Sescases, secretari i bibliotecari del Magnànim. També proposa una datació entre 1442 i 1453, d'acord amb les recerques paleogràfiques, lingüístiques i històriques publicades. Les dificultats per trobar un autor són majúscules, principalment a causa de la barreja de procedències dels personatges, l'extensa toponímia i el fet que el manuscrit no sigui un exemplar autògraf (no es pot afirmar, doncs, amb seguretat que reflecteixi fidelment la llengua de l'autor). L'adscripció lingüística del text, un dels cavalls de batalla de les darreres polèmiques, també està enrarit perquè es tendeix a valorar la novella en relació amb el *Tirant lo Blanc* i el seu estil lingüístic, o no s'ha valorat positivament l'erudició de l'anònim i el contingut clàssic dels pròlegs dels tres llibres ha estat titllat d'inadequat o incongruent. Ens trobem davant d'una obra que reflexiona sobre la composició literària i les seves funcions i que, per tant, està ben planificada i té una coherència interna ben connectada amb els coneixements literaris del seu temps. És una novella històrica, com el *Filocolo* de Giovanni Boccaccio, i es nodreix també de la tradició trobadoresca, les cròniques, el *Lançalot*, el *Tristany*, Dante, Petrarca, Guido delle Colonne, Benvenuto da Imola i, per descomptat, dels clàssics passats pel filtre de les traduccions tardomedievals. Per fer-ne una valoració literària rigorosa s'ha de tenir en compte la perspectiva històrica i les eines de què disposem avui dia per llegir, analitzar i interpretar els textos medievals i així ho mostra aquesta completa introducció, que recull d'una manera sintètica i clara l'estudi més extens que Badia i Torró van fer a la seva edició de *Quaderns Crema* (2011) i hi incorpora les conclusions de treballs posteriors.

Malgrat haver estudiat el *Curial e Güelfa* en la seva totalitat sense les interferències de les comparacions amb el *Tirant lo Blanc*, la introducció acaba amb un comentari sobre la poca fortuna que ha tingut la novella, sempre sota l'ombra de l'èxit de l'obra de Martorell. Efectivament, són coses diferents, i, encara que presentin trets comuns, són productes literaris difícils de comparar. Si bé és cert que el *Tirant* és una obra extraordinària, el *Curial* presenta una coherència de planificació d'escriptura gens menyspreable, elegància d'elo-

cució, una prosa elaborada que es resol amb concisió, brevetat i moderació (tret de les intervencions de Fortuna). El manuscrit presenta una grafia coherent i etimològica que correspon a un estadi molt madur de la *scripta* catalana medieval i la llengua defuig el localisme amb una clara voluntat de reflectir un ambient internacional. Tots els estrangerismes semblen calculats, hi ha un gran treball de construcció que dona com a resultat una novel·la molt completa que relata la projecció d'un jove cavaller, Curial, planificada per una vídua també jove, Güelfa. Curial haurà d'esdevenir el millor cavaller del món perquè Güelfa s'hi pugui casar; i així ho farà superant tots els entrebancs propis d'un cavaller errant de la mà de Melcior de Pando, dirigit a l'ombra per la jove vídua.

Barcino ens la presenta amb una edició que convida a la lectura i a l'aprenentatge del seu context, amb unes notes clares, precises i un contingut rigorós, acotat i molt ben documentat amb la bibliografia corresponent i un glossari per no perdre detall de l'excel·lent projecte lingüístic de l'obra d'aquest misteriós anònim.

Gemma Clarissó

✎ *Curial i Güelfa*, versió de Lluís-Anton Baulenas, Barcelona, Editorial Barcino, 2018, 3 vols. (vol. 1, 141 p.; vol. 2, 215 p.; vol. 3, 179 p.).

La col·lecció Tast de Clàssics de l'Editorial Barcino acaba de publicar una versió del *Curial i Güelfa* a càrrec de Lluís-Anton Baulenas. Presentada en tres volums dins d'un estoig —com l'edició publicada a Els Nostres Clàssics l'any 1933 per Ramon Aramon— vol apropar al gran públic aquesta obra anònima en un format molt accessible. Es tracta, doncs, d'una edició que va més enllà de la voluntat divulgativa en l'àmbit escolar i convida a la lectura de l'obra a través d'una llengua actual i rigorosa, atractiva per al lector del segle XXI. Baulenas, en una breu introducció al primer volum, explica el seu propòsit, d'acord amb la voluntat de la col·lecció. Amb un relat persuasiu, com si es tractés del recurs de la falsa traducció, explica la història de l'aparició del manuscrit i les posteriors polèmiques sobre la seva autenticitat i autoria. També comenta les edicions i els estudis que han permès datar el manuscrit i construeix un estat de la qüestió sobre les diverses hipòtesis d'autoria. Després de resumir l'estructura dels tres llibres, destaca les principals característiques del *Curial i Güelfa* per ajudar al lector neòfit a contextualitzar la lectura. Esmenta l'erudició que l'autor exhibeix en els episodis allegòrics i les ficcions poètiques, i, en parlar de la figura de l'heroi protagonista, no pot defugir la comparació recurrent amb el *Tirant* de què la crítica s'ha servit sempre. En aquest sentit, es mostra en la línia de considerar el *Tirant lo Blanc* una novel·la millor, amb algunes reserves, atès que són obres prou diferents per establir una comparació rigorosa: les intencionalitats dels autors no tenen res a veure —el *Curial* només vol explicar una història d'amor, mentre que l'ambició de Martorell amb el *Tirant* se centra en la figura del cavaller i tot el que representa.

Malgrat que Baulenas presenta el text en una traducció amb la sintaxi, les expressions i els girs lingüístics propis del català contemporani, és fidel a l'original i per aquest motiu en comenta la llengua i l'estil, destacant l'ingent treball de construcció d'una llengua literària farcida de neologismes, arcaïsmes, castellanismes, italianismes i alguns occitanismes, tots ells emprats intencionadament per aconseguir la màxima expressivitat.

Baulenas, encara que és coneixedor de la revisió de l'edició crítica que la mateixa Editorial Barcino havia de publicar uns mesos més tard, tradueix sobre el text fixat per Ramon Aramon, tot i que ha tingut en compte l'edició de Lola Badia i Jaume Torró (Quaderns Crema, 2011) i la traducció al castellà de David Guixeras (Barcino, 2010). El resultat de tot plegat és un text molt assequible per a qualsevol tipus de lector que posa en valor la qualitat literària del *Curial i Güelfa*, en un format de butxaca que en facilita molt la lectura.

Gemma Clarissó

✎ PIÑOL-ALABART, Daniel, 2018: *Escriure a l'edat mitjana: poder, gestió i memòria*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 104 p.

El text que ressenyem és una adaptació de la lliçó impartida el 16 d'octubre de 2015 a l'Aula Capella de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, en el marc de les XIV Jornades de Cultures Medievales organitzades per l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCVM). Consta de 42 pàgines en català i una traducció a l'anglès de 48 pàgines. Està repartida en tres parts: «Introducció», «Escriure al palau» i «Escriure a casa». A més inclou una «Bibliografia».

En la «Introducció», Daniel Piñol-Alabart explica per què ha triat per al títol el verb *escriure* en lloc del substantiu *escriptura*: «es fonamenta en l'evolució que ha experimentat la paleografia des que Jean Mabillon i Daniel Papenbroeck van començar a configurar-la com a ciència al darrer terç del segle XVII» (11). Primer analitzaven els documents medievals per veure si eren autèntics o falsos. Es fixaven en l'escriptura. Al segle XX, «els paleògrafs van començar a fer-se preguntes sobre els documents: com, quan i on s'ha escrit un document? [...] Ningú s'havia plantejat encara atendre l'acció, és a dir, el verb escriure. Per això [...] van afegir tres preguntes més: qui escriu un "producte escrit", per què i per a qui» (12). A partir d'aquí es va començar a parlar de productes escrits i de l'acció d'escriure: «Per això ens fixem en l'escriure i no en l'escriptura. I ho farem relacionant les pràctiques amb els conceptes de poder, gestió i memòria» (13).

Sota el subtítol «Escriure al palau», Daniel Piñol-Alabart fa un recorregut per l'àmbit del poder polític i de les lleis. Al palau s'hi executaven documents oficials i textos jurídics. Les institucions implicades en aquest tipus de documents eren la monarquia, el notariat, l'Església i el municipi.

A la Corona d'Aragó, des del darrer terç del segle XII, en el regnat d'Alfons el Cast, hi havia una escrivania ben formada. Aquesta es va desenvolupar amb Jaume I i l'aparició dels registres de Cancelleria. Els registres «són, per tant, una intervenció sobre el fet d'escriure, que en l'àmbit reial és molt complex» (15). Per exemple, el rei Alfons va ordenar la redacció del *Liber feudorum maior* a finals del segle XII, iniciant un arxiu al servei

del monarca. Pere el Cerimoniós va fer redactar les *Ordinacions de la Casa i Cort* l'any 1344, que regulaven l'organització de la seva casa i les persones que estaven al seu servei. L'any 1346 es va establir el càrrec d'arxiver i l'arxiu va esdevenir una eina usada pel monarca. Pere el Cerimoniós també va fer construir la seva biblioteca en el monestir de Poblet. Estava molt interessat pels llibres d'història, sobretot pels «que narraven els fets dels seus avantpassats, especialment la *Crònica* de Jaume I, a qui admirava» (20). El 1359 es van enviar a Poblet les *Cròniques dels reis d'Aragó e comtes de Barchinona*, «una crònica que arriba fins al moment “que nós començam a regnar”. I diu expressament “per tal que aquelles Cròniques pugan ésser trobades, e d'ací avant memòria-n sia ahuda”» (21).

A la darrera secció, «Escriure a casa», Daniel Piñol-Alabart diu que «entrant en l'àmbit privat, cal referir-nos a un ampli ventall de documentació, de pràctiques i de gestos sobre l'acció d'escriure i l'escriptura» (24–25). Aquest ventall incloïa la documentació notarial, que dona notícia de constitucions de societats, préstecs, deutes pendents, contractes que els comerciants feien a mestres perquè ensenyessin els seus fills, testaments, etcètera. A part de l'àmbit notarial, als comerciants els era indispensable portar llibres de comptabilitat. Per exemple, Jaume de Mitjavila, en un dels primers assentaments d'un llibre de comptes que va començar el dilluns 31 d'octubre de 1345, anota: «“Costa aquest llibre XIII s, VI d”» (28).

A més dels llibres de comptabilitat hi havia la pràctica epistolar que, a part de gestionar documents i contractes notariais, també s'usava en l'àmbit mercantil per a gestionar els negocis. Es refereix a despeses «com la que escriu Berenguer Martí a Bernat Pi, notari de Barcelona, sobre el pagament a Pere Descoll, metge: “Prendets una àpoca de mestre Pere Des Coll, físic, de vint e cinc sous sis diners”» (33). També hi ha constància que algunes cartes no arribaven o es perdien, tal com veiem en la que Bernat Margarit va escriure al notari Narcís Guerau: «“Pregam-vos que en lletres que van e vénen se dó diligència que no es perden, perquè lo dit nostre nebot no rebé un plec”» (35).

Les dones també escrivien cartes en què es preocupaven pels familiars o els demanaven aju-

da. Diu Piñol-Alabart que «en les cartes hi veiem enyorança, preocupació i neguit perquè no són respostes» (37). Un exemple d'això és la reflexió que va fer Sor Isabel de Villena: «“Si pensàs [...] que poguéssim haver sovint lletres vostres, que és la major consolació de les persones cares qui separades se troben, açò seria a mi algun conhort”» (37). En el cas de les dones, a més, era molt important que tinguessin accés a la lectura per salvaguardar el secret de la correspondència íntima, tal com ho va deixar clar Francesc Eiximenis en *Lo libre de les dones*: «“[...] car lo saber letres fa a la dona los dits bens. E ultra açò que lo marit se pot mills secretejar ab ella que no si ela no sab. Car si no sab e lo marit li escriu, per força ho ha a saber altre”» (38).

La tercera raó d'escriure a l'edat mitjana era la memòria. Els comerciants inserien notícies familiars entre les pàgines dels llibres de comptabilitat que els servien de memòria familiar. «No és una escriptura destinada únicament a la gestió d'un negoci sinó l'escriptura en si mateixa que serveix per expressar sentiments, vivències i pensaments» (39). Un bon exemple n'és el *Llibre de la Baronia d'Eramprunyà*, de la família Marc, confeccionat a mitjan segle XIV i principis del XV:

Aquests van copiar documents relacionats amb la gestió del patrimoni per defensar-lo d'una possible usurpació per part d'altres familiars. [...] Els fulls que van quedar en blanc van ser utilitzats posteriorment per inserir-hi anotacions diverses. [...] Jaume Marc III va anotar els naixements dels seus fills Isabel, Lluís, Jaume, Maria, Carles i Pere (40).

Eren registres biogràfics que consultaven de tant en tant: «En dues ocasions trobem marques de lectura (una mà dibuixada), indicant la importància del text escrit i indicant que el text s'ha utilitzat» (41).

L'autor clou la lliçó parlant d'un altre aspecte interessant sobre escriure a l'edat mitjana: «En quins espais de la casa es duia a terme l'acció d'escriure? Aquesta acció comporta també l'acció de llegir?» (42). Els inventaris *post mortem* contenen en molts casos llibres en les llistes dels béns. Òbviament els propietaris eren persones cultes: eclesiàstics, notaris, apotecaris, cirurgians, etcètera. Quant a la ubicació, Piñol-Alabart diu: «els llibres es troben en els escriptoris, majoritària-

ment [...] Es conserven en faristols giratoris que faciliten el fet de llegir, o en caixes, en arquibancs o damunt de les taules d'aquests escriptors» (43). Els mercaders hi tenien els *Usatges de Barcelona* o les *Constitucions de Catalunya*, ja que aquestes recopilacions jurídiques eren molt importants per a ells. També hi havia un manual de mercaderia per a aquest col·lectiu: el *Libre de conexenses de spícies, e de drogues e de avissamengts de pesos, canes e massures de diverses terres*. En aquest llibre, a part de mesures i equivalències de monedes, hi constaven les virtuts que havien de tenir els mercaders: «El mercader [...] entre moltes altres coses “deu fer hordonar ab fet e ab veritat tots sos affers, e sos contractes, e sos escrits, he sos comtes planament, pagar so que deu, e demanar so que hom li à dar que altre li degua» (44). Òbviament, als mercaders els calia saber llegir per formar-se i així «poder escriure bé els llibres de comptabilitat. [...] Per això escriure i llegir seran la base del bon funcionament de l'empresa» (45).

Amb la lliçó *Escriure a l'edat mitjana: poder, gestió i memòria*, Daniel Piñol-Alabart ens presenta un recorregut interessant per les tres principals raons que impel·lien a escriure els homes i les dones de l'edat mitjana de diverses classes socials. Quant al poder, hi destaca la cort que, a part d'emetre lleis, tenia la necessitat de produir i conservar cròniques per a la posteritat. En canvi, la gestió queda exemplificada amb els documents notariais i mercantils, dels quals també en presenta diversos casos interessants, sense oblidar la pràctica epistolar per a gestionar els negocis. I quant a la memòria, són molt curiosos els exemples dels comerciants, que inserien notícies familiars entre les pàgines dels llibres de comptabilitat. Finalment, Piñol-Alabart esmenta l'ús de manuals jurídics i de mercaderia, i destaca els inventaris *post mortem*, que revelen que també en aquest sector social la lectura era una activitat habitual, ja que en les llistes de béns s'hi trobaven molts llibres. És una lliçó excel·lent, recomanable per a qualsevol tipus de públic.

Enric Tremps

✉ COMPAGNA, Anna Maria; LETIZIA, Michela; PUIGDEVALL BAFALUY, Núria, 2019: *La poesia oggettiva nella letteratura catalana medievale. Antologia di testi con traduzione a fronte*, Roma, Aracne (Dialogoi medievale, 3), 339 p.

La poesia oggettiva nella letteratura catalana medievale és el tercer títol de la col·lecció «Dialogoi medievale», dirigida per Giuseppe Grilli (Aracne, 2019). La feina és a cura d'Anna Maria Compagna, Michela Letizia i Núria Puigdevall Bafaluy en un volum dedicat a Costanzo Di Girolamo, quasi retratant un arbre genealògic intel·lectual del que entre nosaltres podríem anomenar l'escola de Nàpols; o sigui, el nucli de filòlegs i estudiosos que, des de l'acadèmia napolitana, han constituït un dels nuclis internacionals amb més tradició sobre l'estudi de la literatura catalana (i romànica) medieval, amb importants aportacions com ara les dedicades a Ausiàs March.

Tot i l'aclariment del subtítol (*Antologia di testi con traduzione a fronte*), la tria de trenta poemes que inclou el recull, amb les corresponents traduccions a l'italià al costat (de la mà de Compagna i Puigdevall Bafaluy), a part d'anar acompanyada d'un útil comentari (signat per Letizia), és de fet el material que constitueix la segona part del llibre. En la primera part, en canvi, la mateixa Michela Letizia defineix què s'entén per poesia objectiva, la categoria crítica que guia la proposta d'anàlisi i de lectura.

En aquest capítol inicial, que també pren un caire teòric, l'autora reconstrueix la tendència de la poesia medieval a confirmar allò ja existent i comprès en les expectatives del codi; és a dir, a repetir més que no pas a contestar el «model universal», tot i fer-ho de manera variant. On es vol arribar és a la premissa que, respecte als altres gèneres, el discurs poètic es desenvolupa de manera particularment intensa a l'interior de la seva coherència monològica. Molt sovint, aquesta tendència de la poesia, i més concretament de la poesia lírica envers la mimesi, s'ha contrastat amb la diegesi, associada a allò que conta la narració, com dos pols oposats. Amb tot, per molt que la llengua poètica es mostri especialment resistent a la representació o a la menció directa de la contingència externa, i per molt que s'aboqui a l'auto-referencialitat del propi món, la proposta d'aquest

estudi es basa justament en la relativització del binomi *mimesi poètica / diegesi narrativa* pel que fa a la lírica medieval catalana de la segona part del XIV i del XV (13–19).

Amb això, Letizia defensa la idea d'una presència creixent dels elements d'objectivitat en els testimonis textuais durant aquest període, identificables a través de les marques temporals, el dialogisme, els elements narratius i realistes o, en poques paraules, els elements de referencialitat vs. els d'autoreferencialitat. Es detecta, a més, que aquests trets d'objectivitat coincideixen amb la gradual disminució de la influència de la *can-so* dels trobadors, així com amb el retrocés de la música en la transmissió de les composicions (de manera semblant, el mateix fet pot rastrejar-se en la poesia francesa a partir de la segona meitat del segle XIV). Pel que fa a la funció d'aquest fenomen en el seu context, l'objectivitat es defensa com a moviment d'innovació: «pur restando sempre all'interno della *fictio* poetica, questi testi sembrano metere in atto una diversa attività comunicativa, che sembra intenta a derivare dalla realtà una serie di spunti, su cui costruire un oggetto nuovo» (29). Així, la integració dels elements objectius que el model cortès havia instaurat al marge de l'escriptura del jo hauria pres un espai nou en la poesia catalana, que és capaç d'absorbir-los sense perdre la pròpia especificitat. El tractament d'aquests elements es planteja, llavors, com una característica o infracció de la lírica segons el model tendencialment mimètic precedent i no pas com la formació d'un gènere alternatiu i sistematitzat (40). Tot plegat formaria part d'un moviment ben historitzat en el camí dinàmic de la poètica, en aquest cas, explorant la direcció que va del jo al món i no només del jo cap a ell mateix (46). Amb això, no s'estaria parlant d'una poesia de continguts o valors objectius, sinó de formes objectives i objectivants (47).

Tancant la primera part del volum, en la qual s'ha descrit el marc i la hipòtesi d'anàlisi, s'ofereix una catalogació dels testimonis que es llegiran a continuació i que l'haurien d'illustrar. L'ordenació es fa a partir dels elements d'objectivitat, ben detallats en el pla material de l'escriptura (49–63). Aquesta matèria prima —les peces seleccionades en la segona part— s'extreu de l'utilíssim repertori en línia del Rialc (el *Repertorio informatizzato*

dell'antica letteratura catalana, a cura de C. Di Girolamo i dirigit per L. Badia i C. Di Girolamo).

La traducció de Compagna i Puigdevall Bafaluy, al meu entendre, prioritza l'adhesió al text de partida, tot aprofitant els aires de família que reten possible la normal relació de reconeixement entre llengües romàniques per part dels seus usuaris, si bé no cal dir que aquesta relació ha de ser degudament mediada ja que, especialistes a part, no bastaria per garantir una comprensió completa o de rigor —i si no fos així, la traducció faria poc servei. Dit d'altra manera, la part del codi dels testimonis antologitzats que encara pot sonar propera o reconeixible als destinataris principals (entre ells s'espera el lector culte italià) pel fet de compartir no només una mateixa línia de descendència lingüística sinó també una determinada xarxa de la tradició literària, s'aprofita en el sentit que semblaria que la proposta traductològica prioritza la restauració dels ponts vers aquesta familiaritat preexistent, potenciant-la i optant per tries formalment similars abans que per una modernització més transformativa: destinada a un resultat per articulació dels elements de la diferència i no de la continuïtat respecte a l'original.

És si més no una impressió, i el resultat, en qualsevol cas, té la virtut de protegir una directa «ressequibilitat» dels versos catalans a ulls d'un receptor italià i, amb això, de posar-se realment al servei de la proposta analítica de l'objectivitat (descartant, perquè tot alhora és mal de fer en aquesta vida, altres tipus d'operacions). També el comentari de Letizia acompanya la funció d'introduir els textos amb rigor però sense plantejar altres grans disquisicions hermenèutiques ni robar protagonisme a la tesi principal. Tanca el volum una «nota informativa e postfazione», en què el lector trobarà encara un breu però sòlid discurs sobre el procés que va de la tradició manuscrita al cànon literari, i una bibliografia ben triada.

Per últim, un petit plany que provoca la lectura dels poemes, per bé que impugnable a criteris editorials externs i aliens a la tasca científica de les autores, és que en la disposició bilingüe (com de costum, original a l'esquerra i traducció a la dreta) els versos queden massa sovint escapçats en dues línies, produint una disposició final poc adequada o, si més no, poc elegant a la vista.

En definitiva, la tasca de les tres autores té el mèrit, en primer lloc, de proposar l'objectivitat com a aspecte il·luminant d'un desenvolupament de la lírica a tocar del Segle d'Or, matriu dels grans clàssics de la literatura catalana medieval, i a col·locar-lo en el si de la tradició. En segon lloc, el d'illustrar la presència de l'element objectiu en un corpus que compta amb tots els punts necessaris (traducció, *capello* i *commento*) per fer-lo avinent al públic italià. Una proposta clara, coherent i compacta. Un estudi que compleix les expectatives d'allò que diu que es proposa de fer.

Cèlia Nadal Pasqual

✚ STÖBER, Karen (ed.), 2018: *Creences a l'època medieval: ortodòxia i heretgia*, Lleida, Pagès Editors (Verum et Pulchrum Medium Ævum, 17), 184 p.

Al capítol que introdueix aquest llibre, «Creences a l'edat mitjana» (9–17), Karen Stöber, l'editora del volum, posa en relleu el debat que genera entre els medievalistes el concepte d'heretgia. Si bé es tracta d'un fenomen complicat de definir, per la diversitat en les seves manifestacions, hi ha un cert consens respecte a l'element clau que compartien totes les pràctiques considerades herètiques: l'elecció, per part d'un individu o d'un grup, de seguir unes interpretacions alternatives a l'ortodòxia acceptada per l'Església. Per tant, com destaca Stöber a la seva introducció, l'heretgia no es pot donar sense una ortodòxia prèvia, ja que els dos fenòmens estan estretament lligats entre si. A partir d'aquesta idea, el llibre alterna estudis sobre els dos temes, basats en les contribucions presentades pels seus autors a les VI Jornades d'Història de l'Església i la Religiositat del Monestir de les Avellanes.

El primer article, «Extirpar o permetre. Les raons de la intolerància i la tolerància a la baixa edat mitjana», de Josep Maria Ruiz Simon (19–36), estudia l'evolució del concepte de tolerància a partir del segle XII, quan passa de ser considerada una virtut individual relacionada amb la capacitat de tenir paciència i fortalesa, a una tècnica de govern exercida en els casos en què, si bé no es dona llicència per cometre un crim o pecar, sí que es decideix estalviar el càstig a l'infractor, sempre i quan comporti evitar un mal major permetent-ne un de menor. Això queda il·lustrat a la *Summa Theologiæ* de Tomàs d'Aquino, que es va convertir en l'obra de referència pel tractament teòric de l'heretgia. En el seu text, Tomàs d'Aquino va presentar la qüestió de si s'havien de tolerar els ritus dels infidels que vivien en territori cristià i l'existència d'heretges. Donava una solució diferent per cada supòsit: els infidels havien de ser tolerats ja que la prohibició de la seva religió podria, en determinats casos, crear una discòrdia entre les dues religions que dificultaria la convivència. Però els heretges, que havien acceptat la fe cristiana en el passat i ara es negaven a complir els seus preceptes, eren un element corruptiu de

la societat, un mal major que havia de ser apartat d'aquesta, si era necessari a través de l'aplicació de la pena capital. Sobre aquesta conclusió es va construir el discurs que més tard farien servir institucions com la Inquisició per perseguir i condemnar els heretges.

El següent article, «Grans canvis a l'església i al papat del segle X al XII, gràcies a la supressió de la simonia i a la reforma del clergat», d'Antoni Pladevall i Font (37-47), tracta de la Reforma Gregoriana, que va intentar resoldre alguns dels problemes principals de l'Església al segle XI: l'atribució fraudulenta de càrrecs eclesiàstics, anomenada simonia, l'analfabetisme, i la falta de celibat entre els clergues, conegut com nicolaisme. El text presenta diversos casos de simonia, analfabetisme i nicolaisme que es van donar en terres catalanes, i com aquests fets van ser condemnats en un sínode celebrat a Girona l'any 1068. La reunió va suposar l'inici de la implantació de la Reforma Gregoriana a l'Església catalana.

Tot i el triomf de la reforma, tant a Catalunya com en altres territoris, aquesta va ser considerada insuficient per part d'un sector del clergat. El descontentament va contribuir a la formació d'un dels moviments herètics més coneguts, el catarisme, tema de recerca de l'article següent, «El catarisme i les seves bases socials a Catalunya» (49-62), de Carles Gascón Chapo. Se centra essencialment en el procés de difusió a Catalunya, a partir de la predicació itinerant dels anomenats bons homes o dones, que rebutjaven l'Església catòlica i es congregaven amb altres càtars i seguidors en reunions restringides i privades. El catarisme es va articular sovint al voltant de nuclis familiars que estenien la doctrina també a altres parents, amics i veïns, així que es va construir sobre una base de confiança que va ser especialment vulnerable als mecanismes repressius de la Inquisició, basats en la sospita i la delació. La destrucció de la complicitat amb la qual havien operat les xarxes càtars va ser un dels elements que va portar a la desaparició del col·lectiu.

El següent article, «Cuestiones sobre la ortodoxia, la disciplina y la oposición a templarios y hospitalarios en la Corona de Aragón y Navarra (siglos XII-XIII)», de Maria Bonet Donato i Julia Pavón Benito (63-99), explica com es percebia i reafirmava l'ortodòxia dins els ordes militars reli-

giosos, en concret templers i hospitalers, en els territoris d'Aragó, Navarra i Catalunya. Per estudiar el tema es compta amb un ampli repertori documental, uns textos que van ser escrits o en llengua llatina o vernacle, i conservats o difosos pels mateixos ordes, ja que mostraven l'ortodòxia amb la qual es volien regir: per un costat, les seves regles i vots van imitar els existents a les institucions monàstiques, i per tant es trobaven en sintonia amb els preceptes de l'Església; i per l'altre, les butlles papals que van rebre al llarg dels segles, evidència del suport d'aquesta institució cap als ordes, van ajudar a crear la seva identitat i recolzar el seu caràcter militar, complementari amb l'activitat espiritual. Tanmateix, templers i hospitalers van rebre del papa una sèrie de privilegis i drets que, a més d'enfrontar-los amb altres estaments eclesiàstics i laics, també van dotar-los de certa autonomia, si bé mai no van deixar d'estar subordinats a l'Església. Els conflictes i les característiques singulars d'aquests ordes acabarien motivant una sèrie d'acusacions, sovint d'heretodòxia i heretgia. La percepció dels ordes com a moviments secretament herètics va ser especialment rellevant al segle XIV, quan, en un context de persecució, es va qüestionar l'ortodòxia que sempre havien mantingut. Una sospita que va contribuir a justificar la seva dissolució.

Si bé l'heretgia dels ordes militars va ser en molts casos percebuda però no provada, «Dissidència en femení: les dones al moviment beguú del Llenguadoc», de Delfi I. Nieto Isabel (101-124), ens retorna a l'estudi d'un moviment definitivament titllat d'herètic: les dones anomenades beguines, religioses que mantenien una vida espiritual sense lligar-se a les institucions, que compartien idees controvertides i contemplaven els executats per heretgia com a màrtirs i sants. L'estudi examina aquestes dones a partir de documents de processos per heretgia, realitzats al llarg dels anys 1319 i 1334. Persones com Jacma Lauret i Maneta Rosa Maur, jutjades per conservar els ossos o les pertinences d'una dona beguina executada, o Na Prou Boneta, morta a la foguera per no renunciar a les seves creences, serveixen d'exemples il·lustratius per a tota una comunitat de dones compromeses amb la causa beguina, que van mostrar-se actives en la defensa del moviment i van participar, sovint amb gran risc, en l'acolliment de fugitius beguins,

mantenint una xarxa solidària que va permetre la supervivència del grup durant tres dècades.

A «El desig del cel: representacions amb fons epifànic i algunes heterodòxies figuratives dels segles XIII-XIV», de Rosa Alcoy (125–156), s'analitza l'adopció del costum, esdevingut durant el període romànic i que evoluciona a partir del gòtic, d'incloure imatges clarament identificables de donants i patrons a representacions artístiques d'adoració a Crist, sovint en escenes de la Nativitat i juntament amb la Mare de Déu i els Reis Mags. A través de l'estudi de nombrosos exemples, s'explica que aquesta tradició va ser vista com una forma ortodoxa de mostrar la fe i el desig de salvació eterna dels donants, però sense trobar-se lliure de controvèrsia. Les representacions del Cel i de Crist oferien als individus la possibilitat de presenciar la divinitat, encara que fos allegòricament, i anticipaven la salvació dels patrons quan s'esdevingués la seva mort, tot i que no es podia garantir. Això no va evitar la popularitat de les representacions de caire epifànic, especialment en contextos funeraris.

L'article final és «*De crimine heresis, maxime de bruxa*. L'aparició del crim de bruixeria a Catalunya en el context baixmedieval europeu», de Pau Castell (157–182), dedicat a l'emergència de la bruixeria com a crim durant els segles XIV i XV. En aquest moment s'estableix la definició de la bruixa com un individu no només capaç de provocar el mal a terceres persones, al bestiar o a les collites, sinó també com a membre d'una secta de culte al diable, dedicada a atacar la societat cristiana, una característica que acaba aplicant-se a molts corrents herètics. La predicació dels dominics i els franciscans en contra d'aquests individus va estendre la por entre la societat i va animar la persecució de la bruixeria. A principis del segle XIV, a la vall d'Àneu, es van escriure un seguit d'estatuts on es definien els càstigs per bruixeria i el procediment per jutjar les persones acusades del crim. És un dels primers exemples a escala europea d'ordinacions en contra de la bruixeria, encara que no tardarien a donar-se casos similars en altres regions, que posen de relleu que els successos de Catalunya eren part d'una dinàmica més àmplia i similar de persecució de diverses persones suposadament lligades a moviments herètics de culte al diable.

Els set articles presents en el llibre alternen investigacions sobre l'heretgia i l'ortodòxia, cosa que demostra la importància que tingueren aquestes qüestions en el context medieval. El primer article, com hem vist, presenta els conceptes teòrics que van portar a la seva persecució, on es remarcava el punt clau de l'elecció. Aquesta elecció de creences alternatives a l'ortodòxia es veu reflectida en els textos que tracten sobre dos dels seus corrents, els càtars i els beguins, on es posa l'accent en l'articulació de les comunitats, conformades per persones que se sabien perseguides per la seva fe, i tot i així la mantenia i difonia. L'Església dissenya una sèrie de mecanismes per a la seva persecució i per eliminar altres crims com el de bruixeria, les característiques del qual són definides a partir de l'imaginari sense que en aquest cas existeixi una comunitat real dedicada a l'heretgia. Però l'ambigüitat de l'ortodòxia, i la facilitat amb la qual es podia arribar a traspasar aquesta línia, s'evidencia en la resta de capítols. L'Església es veu obligada a emprendre reformes per tal d'acabar amb els pecats dins les mateixes institucions, els ordes militars s'autoconsideren ortodoxos, però eventualment són perseguits a causa d'una sèrie de particularitats considerades heterodoxes, i fins i tot representacions artístiques sense aparent voluntat heterodoxa no es troben lliures de possibles interpretacions herètiques.

Així doncs, queda patent la complexitat que es va donar a l'època medieval respecte als conceptes d'ortodòxia i heretgia, i no resulta difícil entendre l'enorme interès que ha suscitat la qüestió en la historiografia medieval, tal i com assenyala l'editora del volum en la seva introducció. El llibre és tant una contribució a aquesta extensa bibliografia, com un recull d'estudis que permet comprendre l'ortodòxia i l'heretgia en conjunt, i la seva vessant conceptual, institucional, humana i artística.

Alba Pérez